

PALEO-AKTUEEL

Het Groninger Instituut voor Archeologie presenteert zijn onderzoek

31

VOORUIT ROEIEN DOOR ACHTERUIT TE KIJKEN
Essays over honderd jaar archeologie aan de
Rijksuniversiteit Groningen en de toekomst
van de archeologie

Met de jaarlijkse uitgave van *Paleo-aktueel* geven de medewerkers en studenten van het Groninger Instituut voor Archeologie inzicht in een deel van het lopende onderzoek van het instituut.

Aan dit nummer werkten mee: Stijn Arnoldussen, Peter Attema, Remco Bronkhorst, Nathalie Brusgaard, René Cappers, Youri van den Hurk, Lidewijde de Jong, Paula Kalkman, Angelique Kaspers, Martijn van Leusen, Maarten Loonen, Arnoud Maurer, Annet Nieuwhof, Johan Nicolay, Hans Peeters, Iris Rom, Annette Scheepstra en Frits Steenhuisen.

Redactie: Flip Kramer (coördinatie), Elisabeth van 't Lindenhout & Daan Raemaekers

Vormgeving en omslagontwerp: Siebe Boersma

Correctie Engelse samenvattingen: Suzanne Needs-Howarth

Foto omslag: het Archeologisch Monumentaal Reservaat (AMR) Ezinge met bebouwing, gezien vanuit het westen (foto W. Dijkstra). Zie artikel Veenman.

ISBN 9789493194328

ISSN 1572-6622

Website: www.paleo-aktueel.nl

Adres van de redactie

Rijksuniversiteit Groningen
Groninger Instituut voor Archeologie (GIA)
Poststraat 6 9712 ER Groningen
Tel.: 050 363 6712
gia@rug.nl

Adres van de uitgever

Barkhuis Publishing
Kooiweg 38 9761 GL Eelde
Tel. 050 3080936 fax 050 3080934
info@barkhuis.nl www.barkhuis.nl

**rijksuniversiteit
groningen**

**groninger instituut
voor archeologie**

© GIA. Inlichtingen:

www.rug.nl/let/onderzoek/onderzoekinstututen/gia/publications

Paleo-aktueel 31

Rijksuniversiteit Groningen / Groninger Instituut voor Archeologie (GIA)
University of Groningen / Groningen Institute of Archaeology
& Barkhuis Publishing
Groningen, 2021

Inhoud

VOORWOORD Daan Raemaekers	VII
VAN <i>TOMB RAIDER</i> NAAR DE TOEKOMST: DE ONTWIKKELING VAN EEN ARCHEOLOGISCHE TENTOONSTELLING Anne Ponten	1
VAN POEP TOT PIT. BRUGGEN SLAAN TUSSEN WETENSCHAP EN SAMENLEVING Douwe van der Tuin & Anita Brongers-Warmelink	9
ARCHEOLOGIE VOOR SNACKERS, ONDIEPE GRAVERS EN DIEPGRAVERS: DE ARCHEOLOOG ALS VERHALENVERTELLER Harrie Wolters	17
BEELDVORMING OVER ARCHEOLOGIE, BEELDVORMING BIJ ARCHEOLOGEN Jana Esther Fries	27
JE KUNT ALLEEN VOORUIT ROEIEN DOOR ACHTERUIT TE KIJKEN. PLEIDOOI VOOR MEER POLITIEK IN DE ARCHEOLOGIE EN MEER ARCHEOLOGIE IN DE POLITIEK Sandra Beckerman	37
HET MUSEUM OP DE SNIJTAFEL: DE ARCHEOLOGIETENTOONSTELLING ONDERZOCHT Bastiaan Steffens	45
INCLUSIEVE ARCHEOLOGIE: MODEWOORD OF STREEKPRODUCT? Alexander Zagkotsis	55
IN DE KRANT. HOE VINDEN ARCHEOLOGISCHE VONDSTEN HUN WEG NAAR DE SAMENLEVING? Joke Geelhoed-Oosterhuis	63
BEHOUD IN SITU, OF WAT DOEN WE ALS ALLES OP IS? Froukje Veenman	73
EEN ODE AAN DE STUDIE NAAR HET VERLEDEN Fardau Mulder	83
BEELDVORMING OVER NEDERLANDSE KASTELEN VANUIT DE LUCHT Diana Spiekhout	91

ISOTOPEN IN DE ARCHEOLOGIE – VERLEDEN, HEDEN EN TOEKOMST Michael Dee & Hans van der Plicht	101
HONDERD JAAR ARCHEOZOÖLOGIE IN GRONINGEN Youri van den Hurk, Nathalie Ø. Brusgaard, Jolijn Erven, Francesca G. Slim, Dimitris Filioglou, Safoora Kamjan, Willemien de Kock, Rachel M. Winter & Canan Çakırlar	107
VAN TRADITIONELE ARCHEOLOGIE NAAR ECOLOGISCHE ARCHEOLOGIE: TERUGBLIK EN VOORUITBLIK IN EEN JUBILEUMJAAR René Cappers, Merit Hondelink & Mans Schepers	119
ONTWIKKELINGEN IN DE MEDITERRANE LANDSCHAPSARCHEOLOGIE AAN HET GIA. WAAR KOMEN WE VANDAAN EN WAAR GAAN WE NAARTOE? Peter Attema	125
<i>PRONKJEWAILS</i> IN VERRE OORDEN: GRONINGS ONDERZOEK NAAR DE DOOD IN HET OOSTELIJK MIDDELLANDSE ZEEGEBIED Sofia Voutsaki, Tamara M. Dijkstra, Olivia A. Jones, Lidewijde de Jong, Vana Kalenderian, Paula Kalkman, Eleni Milka, Eleni Panagiotopoulou, Iris Rom, Caroline van Toor, Paraskevi Tritsaroli, Theofania Tsempera & Chryssa Vergidou	135
HOE EEN INHEEMS PERSPECTIEF DE ARCHEOLOGISCHE INTERPRETATIE KAN VERBREDEN Sean P.A. Desjardins & Sarah M. Hazell	145
KOUDE VERRASSINGEN. ONTWIKKELINGEN EN TOEKOMSTIGE MOGELIJKHEDEN IN DE ARCHEOLOGIE IN HET POOLGEBIED Louwrens Hacquebord	153
VAN SCHEEPSHOUT TOT DIGITALE WRAKKEN. EEN REFLECTIE OP DE ONTWIKKELING EN TOEKOMST VAN DE MARITIEME ARCHEOLOGIE IN NEDERLAND Yftinus van Popta	165
OP DE SCHOUDERS VAN REUZEN. DE ARCHEOLOGIE VAN NOORDWEST-EUROPA Daan Raemaekers, Stijn Arnoldussen, Johan Nicolay & Hans Peeters	175

Voorwoord

In 2020 vierde het Groninger Instituut voor Archeologie zijn eeuwfeest. De keuze voor dat jaar was tot op zekere hoogte arbitrair. In 1920 werd het Biologisch-Archeologisch Instituut gesticht en dat moment is te beschouwen als formeel beginpunt van de archeologie aan de Groninger universiteit. We hadden echter ook de aanstelling van Van Giffen (1917) of de betrekking van het gebouw aan de Poststraat (1922) als beginpunt kunnen nemen. Bovendien kent de archeologie aan de RUG een langere geschiedenis. C.W. Vollgraff was vanaf 1908 hoogleraar Griekse taal- en letterkunde en voerde opgravingen uit in Griekenland, en later ook op het Domplein in Utrecht. Hoe dan ook viel de keuze dus op 2020.

Achteraf bleek 2020 een bijzonder jaar voor een eeuwfeest. Door de coronapandemie waren vanaf half maart alleen digitale activiteiten mogelijk. Gelukkig konden desondanks best veel van onze plannen doorgaan. In januari hebben we met alle medewerkers ontbeten en was er een cursus voor amateur-archeologen, georganiseerd samen met de AWN-Noord en onze studievereniging Bachur. Daarnaast opende de tentoonstelling *Dig it all* in het Universiteitsmuseum - zelfs digitaler dan voorzien. De tentoonstelling was het resultaat van de samenwerking van onze masterstudenten, de geodienst en CIT-afdeling van de RUG en de gemeente Groningen. Bovendien zijn sinds de zomer van 2020 alle uitgaven van *Paleo-aktueel* en *Palaeohistoria* gratis te downloaden!

Bij een eeuwfeest ligt het voor de hand om terug te kijken. Om die reden is gewerkt aan een fotogeschiedenis van het GIA. Deze zal in 2021 als publicatie verschijnen. Maar daarnaast is het een mooi moment om juist de blik vooruit te richten. Dat was de opdracht die de schrijvers in deze bijzondere uitgave van *Paleo-aktueel* meekregen. In ons jubeljaar nodigden we studenten en staf van de opleiding archeologie van de RUG en maatschappelijke partners in binnen- en buitenland uit om te reflecteren op ons vakgebied en zo richting te geven aan de toekomst van de archeologie. Wat is archeologie in 2020? Welke ontwikkelingen in de wetenschap, de politiek of maatschappij zijn er? En wat moeten of kunnen we hiermee? Wat betekenen deze ontwikkelingen voor onze opleiding en ons onderzoek?

Deze bloemlezing vormt een mooie afsluiting van ons eeuwfeest, een brede kennismaking met het huidige GIA en geeft richting aan onze toekomst. Wij willen het belang van archeologie voor de huidige maatschappij benadrukken, met inzichten over bijvoorbeeld culturele identiteit, migratie en leven met zeespiegelstijging. Wij delen kennis en staan open voor het gesprek met onze maatschappelijke partners. We staan in de maatschappij. Dat betekent bijvoorbeeld dat onze laboratoria ook door externe partijen gebruikt kunnen worden. En we werken samen. Omdat wij vinden dat samenwerking alle partijen versterkt en omdat we zo het belang van archeologie kunnen versterken. Deze bundel geeft van al deze zaken goede voorbeelden.

Daan Raemaekers,
directeur van het Groninger Instituut voor Archeologie

Op de schouders van reuzen. De archeologie van Noordwest-Europa

Daan Raemaekers, Stijn Arnoldussen, Johan Nicolay & Hans Peeters¹

Vanaf de start van het BAI was er aandacht voor de prehistorie en protohistorie van vooral Noord-Nederland. Dit betekent dat er gedurende 100 jaar elk jaar opgravingen hebben plaatsgevonden in een toch relatief klein gebied van 100x100 km. Het grote aantal opgravingen leidde tot een grote dataset van hoge kwaliteit: zo'n 10.000 veldtekeningen en een vergelijkbaar aantal foto's. Ook het depot van de drie noordelijke provincies in Nuis is voor een belangrijk deel gevuld met vondsten afkomstig uit ons onderzoek, niet raar als je bedenkt dat tot het begin van de commerciële archeologie het BAI vrijwel de enige partij was die opgravingen uitvoerde in Noord-Nederland. Daarmee is Noord-Nederland ongetwijfeld een van de meest intensief onderzochte delen van Europa. Ook nu nog maken wij veelvuldig gebruik van de in die periode verzamelde gegevens. In veel onderzoek worden oude opgravingen gecombineerd met nieuwe onderzoeksvragen of -methoden.

Van *homo erectus* tot jager-verzamelaarslandschappen

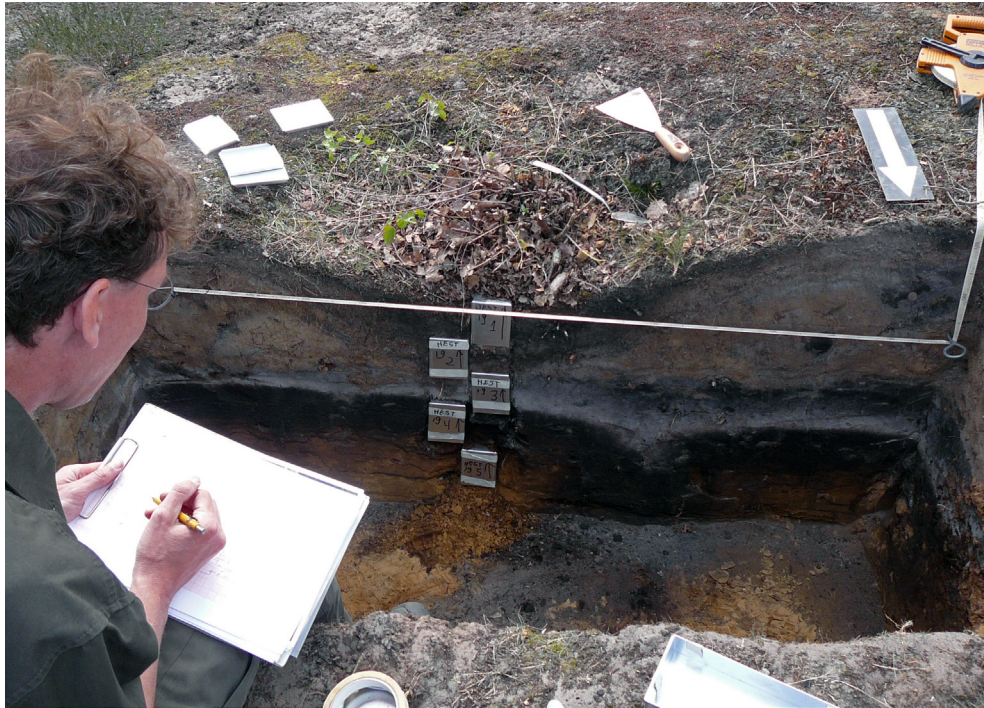
Het onderzoek naar de vroege historie van de mensheid heeft al in eerste decennia van het bestaan van het BAI een plaats verworven in zijn programma. De bemoeienis was in de jaren voor de Tweede Wereldoorlog niet weinig zichtbaar, aangezien de belangstelling voor het paleo- en mesolithicum voor een belangrijk deel bij amateurarcheologen lag, zoals G.H. Voerman en H.J. Popping. Door hen gedane vondsten bij o.a. Havelte in Drenthe en langs de Friese Tjonger trokken internationale belangstelling. De Haveltefase binnen de Hamburgcultuur en de Tjongercultuur

– tegenwoordig ondergebracht in de *Federmesser Gruppen* – ontleen hieraan hun naam.

In 1941 werd A. Bohmers door *Ahnenerbe* aan de Rijksuniversiteit Groningen benoemd tot archeoloog. Hij had eerder opgravingen verricht naar het midden- en jong-paleolithicum in grotten bij Mauern (Beieren), en werd vanuit Groningen betrokken bij opgravingen te Dolní Věstonice (Tsjechië). In Nederland verrichte Bohmers in 1943 onderzoek op de belangrijke vindplaats Ureterp, die aan de laatpaleolithische Hamburgcultuur toegeschreven werd. Ook na de Tweede Wereldoorlog bleef Bohmers actief op het gebied van het paleolithicum en voerde diverse opgravingen uit, o.a. in Noord-Brabant, waar hij nauw samenwerkte met de amateurarcheoloog A.W. Wouters. Toen Bohmers in 1965 ontslag kreeg, viel de expertise op het gebied van het paleolithicum weg. Het BAI raakte uiteindelijk verzeild in de beruchte affaire Vermaning, waarin vervalste middenpaleolithische werktuigen afkomstig van meerdere locaties in Drenthe resulteerden in een hoog oplopend conflict tussen professionals en amateurarcheologen.

In de jaren 1970-1980 kreeg het onderzoek naar het paleolithicum aan het BAI een nieuwe impuls. G.J. Bartstra deed onderzoek naar artefacten van de *homo erectus* op Java, D. Stapert richtte zich op het paleolithicum in Nederland – waar hij o.a. de belangrijke Hamburgien-vindplaats Oldeholtwolde opgroef – terwijl de Amerikaan R.R. Newell zich in samenwerking met fysisch antropologen T. Constandce-Westermann en C. Meiklejohn concentreerde op het mesolithicum. Newell verwierf bekendheid

Fig. 1. Een recente hypothese stelt dat de mesolithische kuilhaarden uitgebrande mierennesten betreffen (Crombé *et al.*, 2015). Onderzoekers van het GIA en de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed bestrijden deze opvatting (Huisman *et al.*, 2020) – op de Strabrechtse Heide bij Heeze zijn mieren nesten bemonsterd voor nader micromorfologisch onderzoek (foto H. Peeters).

met zijn opgravingen bij Bergumermeer, zij het dat hierover nooit een uitvoerige publicatie is verschenen – analyse van de oorspronkelijke opgravingsgegevens door M. Niekus wees later echter uit dat aannames over de aanwezigheid van hutstructuren niet onderbouwd konden worden.

Ook nu is het GIA betrokken bij onderzoek op het gebied van het laat-paleolithicum en mesolithicum. Hierbij wordt vooral aansluiting gezocht bij onderzoek dat door bedrijven wordt uitgevoerd in het kader van de Maltawetgeving. Zo is technologisch onderzoek uitgevoerd op vuursteenmateriaal van vindplaatsen bij Epse (Deventer) en Kampen. Andere onderzoeksvragen zijn gericht op het gebruik van mesolithische ‘kuilhaarden’, een fenomeen dat kenmerkend lijkt te zijn voor de noordelijke helft van Nederland, maar waarover uiteenlopende ideeën bestaan (Peeters & Niekus, 2017), zelfs na tientallen jaren onderzoek, o.a. door H.A. Groenendijk (Groenendijk, 1986). In het huidige onderzoek

naar dergelijke kuilen – hierbij worden ook studenten betrokken, begeleid door bijzonder hoogleraar D.J. Huisman – wordt vooral gebruik gemaakt van micromorfologisch onderzoek, waarbij slijpplaten van bodemonsters microscopisch worden onderzocht (figuur 1). In de toekomst zal ook geochemische analyse plaatsvinden en zal gekeken worden naar de eventuele aanwezigheid van vetten in houtskool.

De vindplaatsgerichte focus die veel onderzoek kenmerkte, heeft in het huidige onderzoek binnen het GIA in belangrijke mate plaatsgemaakt voor een meer regionaal, landschapsgericht perspectief. Promotieonderzoek door P.W. Hoebe gaat uit van een *big data*-benadering, om inzicht te krijgen in de socioculturele veranderingen gedurende het laat-paleolithicum en mesolithicum in en rond het Noordzeebekken onder invloed van klimaatverandering en zeespiegelstijging. Deze thematiek staat eveneens centraal in een omvangrijk, door NWO gefinancierd en in 2021 gestart project onder de

Fig. 2. Opgraving bij Swifterbant-S3 in 1977 (foto RUG/GIA).

titel *Resurfacing Doggerland. Environment, humans and material culture in a postglacial drowning landscape*. Dit project, dat onder leiding staat van het GIA, richt zich op de analyse van belangrijke vondsten afkomstig uit de Noordzee, waarbij gebruik wordt gemaakt van moderne en traditionele methoden en technieken, zoals aDNA, stabiele isotopen, osteometrie, ZooMS, gebruikssporenonderzoek en AMS. Aan *Resurfacing Doggerland* is ook een uitgebreid valorisatieprogramma gekoppeld, dat is gericht op het bredere publiek en de ontwikkeling van instrumenten t.b.v. de archeologische monumentenzorg. Daarmee wordt een andere karakteristiek van het GIA-onderzoek voortgezet: het zichtbaar maken van de maatschappelijke relevantie van zijn onderzoek.

Het begin van de landbouw en de hunebedbouwers

In de jaren 1960 en 1970 sloeg het BAI zijn vleugels uit naar verre oorden om onderzoek te

doen naar het ontstaan en de verspreiding van de landbouw. Dat bracht botanisch en zoölogisch onderzoekers onder meer naar Syrië, Irak, Turkije, Servië en Zwitserland. Bij de studentenexcursie naar Servië in 2015 was het bijzonder om in het museum in Novi Sad een afbeelding te zien van de samenstelling van de neolithische veestapel van Gomolava – deze afbeelding was duidelijk in Groningen gemaakt en gebaseerd op het onderzoek van A. Clason. Ook in Nederland was er aandacht voor het begin van het boerenbedrijf. Zo groef H.T. Waterbolk in de jaren 1950 lineaire bandkeramiek op in Geleen.

In de periode 1972-1979 vonden elke zomer opgravingen plaats in Swifterbant, onder leiding van J.D. Van der Waals (figuur 2). Dit leidde tot de proefschriften van Deckers (1986), Zeiler (1997) en De Roever (2004) en een hele serie artikelen. Bovendien vormde dit onderzoek de basis voor nieuw veldonderzoek in de periode 2004-2010, nieuwe proefschriften (Devriendt,

Fig. 3. Overzicht van de opgraving te Elp (in blauw de brons-tijdhuizen, in geel de bijgebouwen. De grafheuvel is weergegeven in rood) (naar Waterbolk, 1964).

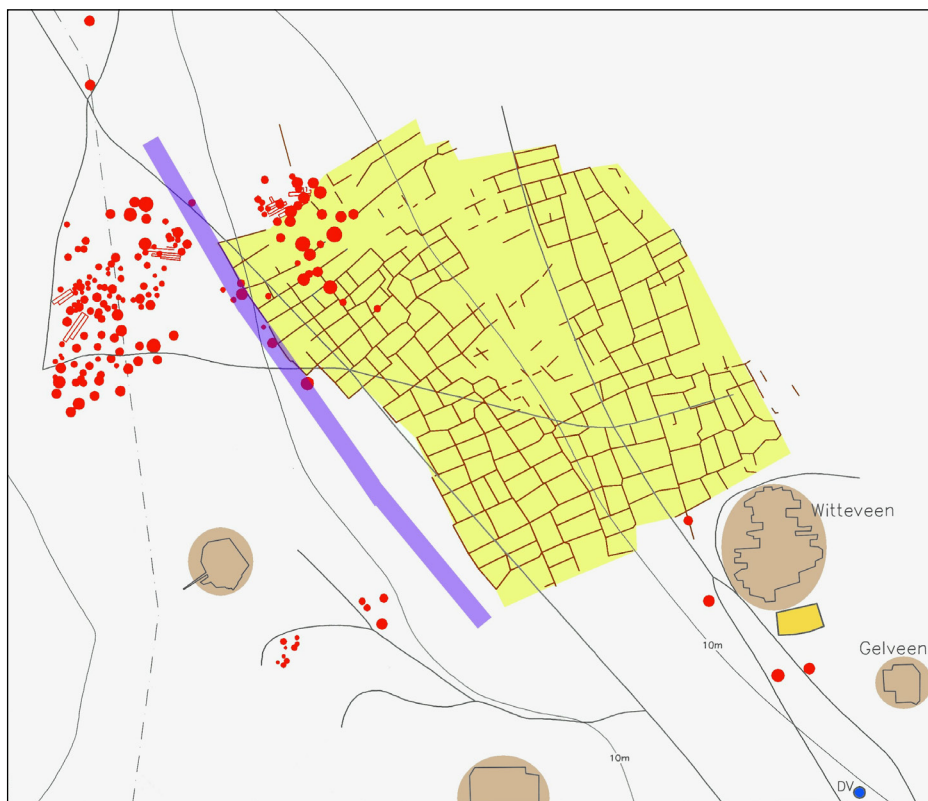

2013; Schepers, 2014) en weer een lange serie artikelen. Vooral het onderzoek naar de gefossiliseerde akkers trok hierbij de aandacht (Huisman *et al.*, 2008). En ook nu nog is deze locatie de basis van lopend GIA-onderzoek. Demirci promoveert in 2021 op functioneel onderzoek van aardewerk uit Swifterbant en het EDAN-project onderzoekt met nieuwe methoden het begin van de veeteelt aldaar (zie het artikel van Çakırlar *et al.* in deze bundel). Interessant is dat het huidige onderzoek sterk interdisciplinair van karakter is: in de samenwerking vindt synthese plaats die tot nieuwe inzichten leidt.

Vanaf het begin van het BAI staan ook de Nederlandse hunebedden in de belangstelling. Van Giffen heeft vanaf het begin van het BAI—denk aan zijn monumentale publicatie *De Hunebedden*

van Nederland—tot na zijn emeritaat in 1954 bij veel hunebedden gravend onderzoek gedaan. Dat gebeurde vaak onder de noemer ‘restauratie’, maar de veldtekeningen maken duidelijk dat de schep toch gehanteerd werd. Zijn aandacht ging sterk uit naar het vastleggen van de ingang tot de grafkamer en de aanwezigheid van de kransstenen. Deze inzichten leidden tot de reconstructie van een ideaalbeeld bij het hunebed D49-Schoonoord (Papeloze Kerk) in 1959. In de jaren 80 voerde J.N. Lanting een serie na-onderzoekingen uit. Dat leidde onder andere tot een gedetailleerd model voor de constructie van een hunebed, gepubliceerd in 2016. In dezelfde tijd werden een dolmen en een steenkist opgegraven onder de wierde van Heveskesklooster, een toevalsvondst die niet meer geëvenaard gaat worden. Gravend onderzoek in

Fig. 4. Het Noordsche Veld bij Zeijen (naar Waterbolk, 1977). De grafheuvels (rood) en raatakkers (geel met bruine wallocaties) zijn onderzocht door GIA-onderzoekers Van Giffen (1918; 1940), Waterbolk (1977) en Arnoldussen (Arnoldussen 2012).

de hunebedden maakte de afgelopen jaren plaats voor onderzoek naar het gebruik van de ruimte rondom het hunebed. Zo kon in Valthe een hectare direct ten zuiden van de 'Valther Tweeling' worden opgegraven (Fens *et al.*, 2016). Er werden onder meer enkele grote kuilen tot in het keizand aangetroffen. Mogelijk dat hier stenen van de hunebedden uit de grond zijn gehaald. Nieuw veldwerk nabij hunebedden staat in de planning.

Grafheuvels en nederzettingen op het zand

Het nederzettingsonderzoek in Noord-Nederland – eerst onder A.E. van Giffen, later door H.T. Waterbolk – vormde een continue bron van nieuwe onderzoeksvragen voor het BAI. Waar de wierden de eerste huisplattegronden uit de

ijzertijd opleverden, werd op het zand te Elp de eerste bronstijd-nederzetting herkend (Waterbolk, 1964). Deze werd toevallig ontdekt, bij het opgraven van de ruimere omgeving van een grafheuvel uit de bronstijd (figuur 3).

Zowel van Giffen als Waterbolk was sterk geïnteresseerd in onderzoek aan grafheuvelgroepen. Voor Van Giffen vormden deze de ankerpunten om de typo-chronologische schema's en culturele ontwikkelingen van Nederland op te stellen en uit te lijnen met de rest van Europa. Voor Waterbolk vormden deze niet alleen een bron van ecologische data over het verleden maar evenzeer kenmerkende indicatoren voor de territoria van Drentse gemeenschappen (o.a. Waterbolk, 1995). Zowel het grafheuvelonderzoek (o.a. Lanting, 2008; Lohof, 1994) als de nederzettingen (o.a.

Kooi, 2008) vormden de basis van veel onderzoeken van Groningse archeologen. Opvallend is dat sommigen van hen (P.B. Kooi, O. Harsema, J.W. Boersma) deze functies combineerden met werkzaamheden voor de provincies of het Groninger of Drents Museum.

Ook nu nog vormen de basisgegevens van de oude BAI-opgravingen grondstoffen voor verdere analyses: in 2021 verschijnt het proefschrift van Karen de Vries over de patronen in bewoning en deposities van het Fries-Drents plateau, en regelmatig worden oude nederzettingsofgravingen met een nieuwe blik en andere vragen opnieuw bekeken. Ook is het onderzoek van raatakkers (of *Celtic fields*; waar ook Van Giffen en Waterbolk al eerder opgroeven) weer opgepakt. Vernieuwende inzichten hierbij zijn dat deze akkercomplexen veel langer (letterlijk eeuwenlang) in gebruik bleven en een systeem van bemesting met plaggen, mest en huisvuil kenden dat tot walophoging leidde (Arnoldussen, 2018) (figuur 4).

Terpen en wierden

Het onderzoek naar de markante woonheuvels in het kustgebied van Friesland en Groningen kent een lange geschiedenis die door pieken en dalen wordt gekenmerkt. In de 17de en 18de eeuw stond het al dan niet natuurlijke karakter van de heuvels centraal. Ondanks de beroemde vermelding van Plinius de Oudere, dat “een armzalig volk” heuvels bewoonde “die ze eigenhandig hebben opgeworpen”, bleef tot in de 19de eeuw de opvatting bestaan dat deze heuvels door de natuur zijn gevormd. De commerciële afgraving van terpen en wierden tussen ca. 1845 en 1945, vanwege hun vruchtbare grond, leverde zoveel archeologische vondsten op dat er geen twijfel meer kon bestaan: terpen zijn door de mens opgeworpen heuvels, uit een tijd dat het huidige kustgebied nog onbedijkt was (zie Halbertsma, 1963: 11-85).

De winning van vruchtbare grond betekende een gevoelige klap voor het archeologisch erfgoed van Noord-Nederland. In Friesland is maar

liefst 75% van de ca. 1000 terpen verdwenen of aangetast, terwijl in Groningen 45% van de ca. 600 wierden aan snee kwam. Tegelijk leverden de afgravingen een schat aan archeologische vondsten op, ook al is de exacte context van veel vondsten onbekend. Als pionier van het onderzoek naar de materiële cultuur uit de Friese terpen, was P.C.J.A. Boeles (1927) de eerste die deze vondsten chronologisch rangschikte en een plek gaf in zijn beroemde boek *Friesland tot de elfde eeuw*. E. Knol en M. Miedema hebben dit werk in de vorm van hun proefschriften voortgezet, wat resulteerde in overzichten van de vondsten uit Friesland en Groningen. Belangrijk was ook het werk van E. Taayke, die het terpaardewerk uit de ijzertijd en Romeinse tijd in een bruikbaar chronologisch kader plaatste.

Een groot gemis bij het verzamelen van vondsten tijdens afgravingen was het ontbreken van informatie over de context. Al in 1907 deed J.M. van Bemmelen een oproep om “van elk gevonden voorwerp (...) de plaats aan te tekenen en tevens in welke laag het gevonden is”. Nadat P. Boeles de locatie van een deel van de vondsten uit Hogebeintum (1905) en Ferwerd (1907) al op een overzichtskaart liet optekenen, was het in 1908 aan A.E. van Giffen om zich op de daadwerkelijke documentatie van de aangesneden grondsporen te richten. In het Groningse Dorkwerd werd hij aangesteld om tijdens het afgraven terpprofielen te tekenen en zo inzicht te krijgen in het karakter en de opbouw van terplagen. Vanuit zijn biologische achtergrond had Van Giffen ook interesse in het landschap, specifiek gekoppeld aan de zeespiegelstijging. Tijdens later veldwerk in Wierhuizen (1916-1917) en Hatsum (1922) wist Van Giffen de documentatie van terplagen te perfectioneren door het driedimensionaal koppelen van profielen aan vlakken. Het hoogtepunt vormden de opgravingen in Ezinge (1923-1934), waar voor het eerst in Europa een opeenvolging van goed geconserveerde nederzettingen uit de ijzertijd en Romeinse tijd werd blootgelegd (figuur 5).

Fig. 5. Goed geconserveerde palen, met nog intact vlechtwerk, van boerderijen en bijgebouwen in Ezinge. Op de achtergrond is een profiel van het nog intacte terpdeel te zien, met ophogings- en bewoningslagen (foto RUG/GIA).

Na de stichting van de *Niedersächsische Landesstelle für Marschen- und Wurtenforschung* in Wilhelmshaven (1938) verschoof het accent van het onderzoek naar het Duitse kustgebied, met de beroemde opgravingen in Feddersen Wierde (1955-1963) als hoogtepunt. In Noord-Nederland richtte het archeologisch onderzoek zich vooral op de zandgronden, met slechts incidentele (nood-)opgravingen in het kustgebied, onder andere te Tritsum (1959-1961), Middelstum (1969-1973) en Heveskesklooster (1982-1988).

Met de grootschalige opgravingen in Wijnaldum (1991-1993) is een hernieuwde opleving van het Nederlandse terpenonderzoek te zien, in een modern jasje. Niet alleen werden hier allerlei nieuwe technieken toegepast (metaaldetectie, systematisch zeven en het gebruik van de computer), ook sloeg het onderzoek inhoudelijk een nieuwe richting in, met een antropologisch gestuurd accent op het sociaal-politieke aspect van terpbewoning.

Om de resultaten van het onderzoek in Wijnaldum regionaal te kunnen inkaderen, werd

Fig. 6. Bezoekers van de open dag krijgen in 2012 uitleg over de blootgelegde profielen (de steilkanten) van een terp oostelijk van Dronrijp (foto RUG/GIA).

het steile talud (de steilkant) van enkele terpen en wierden binnen het Regionaal Archeologisch Project Noordelijk Westergo opgeschoond en gedocumenteerd, onder andere in Dongjum (1998) en Englum (1999). Het veldwerk te Englum stond aan de wieg van het Proefschrift van A. Nieuwhof (2015) over rituelen in het terpengebied. Inhoudelijk vormden de opgravingen in Wijnaldum de (hernieuwde) aanzet tot verschillende onderzoeksrichtingen, waarin de vorming van het kwelderlandschap, de exploitatie van dit landschap, het

gebruik van kwelderzoden als bouw materiaal, de mate van (dis)continuïteit van bewoning, de komst van Angelsaksen, de betekenis van rituele handelingen en de vroegmiddeleeuwse elite centraal staan (zie o.a. Nieuwhof *et al.*, 2019).

Met het blootleggen van een imposante steilkant bij Anjum in 2006 heeft het terpenonderzoek in Noord-Nederland een belangrijke nieuwe impuls gekregen. Een samenwerking tussen het GIA en de provincie Fryslân resulteerde in het blootleggen van nog vier steilkanten, in het kader van het

Terpenproject Steilkantonderzoek Friesland (2009-2012). Binnen het Nederlands-Duitse project Land der Ontdekkingen was er de mogelijkheid twee extra steilkanten te onderzoeken (2011-2012), zodat er verspreid over Friesland in totaal meer dan 1000 m aan terpprofielen kon worden blootgelegd (figuur 6). De succesvolle samenwerking tussen universiteit en provincie is gecontinueerd in de vorm van drie promotie-onderzoeken, naar de waarde van volledig afgegraven terpen (door T. Varwijk), naar de vroegste ontginning van het randveengebied (door M. Bakker) en naar de erosie van terpen in relatie tot karteringsvondsten uit de bouwvoor (door A. Kaspers). Een belangrijke stimulans bij deze schaalvergroting vormde in 2012 de aanstelling van provinciaal archeoloog G. de Langen als eerste hoogleraar archeologie van het Noord-Nederlandse terpen- en wierdengebied.

Toekomst van het verleden

Op de schouders van reuzen kunnen we oude gegevens en nieuwe perspectieven samenbrengen om zo tot nieuwe inzichten te komen. In de komende jaren staan hierbij drie thema's centraal. Ten eerste de langetermijnontwikkelingen in de pre- en protohistorie van Noord-Nederland. Hierbij maken we niet alleen gebruik van de schatkamer van het BAI, maar ook van andere archeologische gegevens, inclusief de datasets van het Groningse C14-laboratorium en de digitaal beschikbare geologische gegevens. De proefschriften van Hoebe en De Vries zijn goede voorbeelden van dit soort synthese, maar ook het onderzoek naar het gebruik van de omgeving van de hunebedden in de vele eeuwen na hun constructie. Binnen dit algemene beeld is er specifiek aandacht voor de geschiedenis van de exploitatie van het landschap – hier is de kruisbestuiving met de GIA-expertise op het gebied van botanie en zoölogie van groot belang. Voorbeelden zijn het proefschrift van Schepers, dat zich richt op zowel de vindplaatsen van Swifterbant als de bewoning op de terpen en wierden, en het EDAN-project,

waarin de omgang met dieren in het laat-mesolithicum en het vroege neolithicum centraal staat. Het derde thema volgt hieruit: de wetenschappelijke syntheses zullen vaker een *big data*-analyse omvatten, waarbij grote heterogene datasets worden geanalyseerd om kwantitatieve uitspraken te kunnen doen.

Deze nieuwe analyses vinden plaats in een spannend tijdsgewricht. Na decennia van versplintering vindt in de archeologie nu een interne integratie plaats waarbij bijvoorbeeld aardewerkonderzoekers en archeozoölogen beiden geïnteresseerd zijn in de chemische kenmerken van de omgeving van de vindplaats: voor zowel functioneel onderzoek van aardewerk als het voedsel en de mobiliteit van mens en dier is het nodig te weten wat het lokale achtergrondsignaal is. De huidige methodische vernieuwing – hierboven al aangegeven – is hierbij een motor van nieuwe hypotheses over het verleden.

Als laatste gaan we hier in op een aspect dat al lang onderdeel is van het DNA van de Groningse archeologie: de samenwerking met maatschappelijke partners. Die samenwerking neemt steeds verschillende vormen aan. Hierboven werd al aangegeven dat BAI-medewerkers ook conservator waren van een provinciaal museum of bij de provincie werkten. Deze personele unies zijn dan wel afgelopen, met J. Bos als laatste met een dubbelaanstelling bij het GIA en de provincie Friesland, de samenwerking met overheden is nog steeds intensief. Hierboven is de benoeming van G. de Langen al genoemd. Ook was H. Groenendijk als archeoloog van de provincie Groningen 10 jaar bijzonder hoogleraar bij onze opleiding, waarbij zijn aandacht uitging naar de samenwerking met maatschappelijke *stakeholders*. Inmiddels is hij opgevolgd als bijzonder hoogleraar door M. Eickhoff, die zich in zijn onderzoek en onderwijs richt op de maatschappelijke relevantie van archeologie met een focus op de archeologie en erfgoedvorming van de Tweede Wereldoorlog. De toekomst van het verleden gaat morgen beginnen!

On the shoulders of giants: the archaeology of northwestern Europe

From its founding in 1918, the Biologisch-Archaeologisch Instituut has carried out research on stone-age hunter-gatherers, the start and the development of prehistoric farming communities, burial mounds and settlements on the sandy soils, and the occupation of the terp-mound district. This article presents the highlights of a century-long research history and identifies current developments.

Noten

1. Groninger Instituut voor Archeologie, Poststraat 6, 9712 ER Groningen.
D.C.M.Raemaekers@rug.nl,
S.Arnoldussen@rug.nl,
J.A.W.Nicolay@rug.nl,
J.H.M.Peeters@rug.nl.

Literatuur

- Arnoldussen, S., 2012. *Het Celtic field te Zeijen - Noordse veld: kleinschalige opgravingen van wallen en velden van een laat-prehistorisch akkersysteem* (Grondsporen 16). Groningen, GIA. (<https://gia.ub.rug.nl/16/362/Grondsporen16.Zeijen.pdf>)
- Arnoldussen, S., 2018. The fields that outlived the Celts. The use-histories of Dutch later prehistoric field systems (Celtic fields or raakakkers). *Proceedings of the Prehistoric Society* 84, 303-327.
- Bemmelen, J.M. van, 1907. *Beschouwing over het tegenwoordige standpunt onzer kennis van de Nederlandsche terpen*. Leiden, IJdo.
- Boeles, P.C.J.A., 1927. *Friesland tot de elfde eeuw*. Den Haag, Martinus Nijhoff.
- Crombé, Ph., R. Langhor & G. Louwagie, 2015. Mesolithic hearth-pits: fact or fantasy? A reassessment based on the evidence from the sites of Doel and Verrebroek (Belgium). *Journal of Archaeological Science* 61, 158-171.
- Devriendt, I. 2013. *Swifterbant Stones. The Neolithic Stone and Flint Industry at Swifterbant (the Netherlands): from stone typology and flint technology to site function* (= Groningen Archaeological Studies 25). Eelde/Groningen, Barkhuis/UB.
- Fens, R., S. Arnoldussen & D. Raemaekers, 2016. Valthe: trechterbeker-cultuur bij de Valther Tweeling. In: L. Amkreutz, F. Brounen, J. Deeben, R. Machiels, M-F. van Oorsouw & B. Smit (red.), *Vuursteen verzameld: Over het zoeken en onderzoek van steentijdvondsten en -vindplaatsen* (= Nederlandse Archeologische Rapporten 50). Amersfoort, Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, 366-368
- Giffen, A.E. van, 1940. De zgn. Romeinsche of heidensche legerplaats op het Noordsche Veld bij Zeijen, gem. Vries. *Nieuwe Drentsche Volksalmanak* 58, 200-202.
- Groenendijk, H.A., 1986. Mesolithic hearth-pits in the Veenkoloniën (prov. Groningen, the Netherlands), defining a specific use of fire in the Mesolithic. *Palaeohistoria* 29, 85-102.
- Halbertsma, H., 1963. *Terpen tussen Vlie en Eems. Een geografisch-historische benadering*. Groningen, J.B. Wolters.
- Huisman, D.J., A.G. Jongmans & D.C.M. Raemaekers, 2009. Investigating Early Neolithic land use in Swifterbant (NL) using micromorphological techniques. *Catena* 78(3), 185-197.
- Huisman, D.J., M.J.L.Th. Niekus, J.H.M. Peeters, R.C.A. Geerts & A. Müller, 2020. Arguments in favour of an anthropogenic origin of mesolithic pit hearths. A reply to Crombé & Langhor (2020). *Journal of Archaeological Science* 119, 1-7.

- Johansen, L. & D. Stapert, 2004. *Oldeholtwolde: a Hamburgian family encampment around a hearth*. Lisse, Balkema Publishers.
- Kooi, P.B., 2008. Nederzetting uit de bronstijd en de ijzertijd in Angelslo-Emmerhout (Gem. Emmen). *Paleohistoria* 49/50 (2007/2008), 327-373.
- Lanting, J.N., 2008. De NO Nederlandse/NW-Duitse Klokbekergroep: culturele achtergrond, typologie van het aardewerk, datering, verspreiding en grafritueel. *Palaeohistoria* 49/50 (2007/2008), 11-236.
- Lohof, E., 1994. Tradition and change. Burial practices in the Late Neolithic and Bronze Age in the north-eastern Netherlands. *Archaeological Dialogues* 1, 98-118.
- Nieuwhof, A., 2015. *Eight human skulls in a dung heap and more: ritual practice in the terp region of the northern Netherlands, 600 BC-AD 300*, Eelde/Groningen. Barkhuis/UB.
- Nieuwhof, A., M. Bakker, E. Knol, G.J. de Langen, J.A.W. Nicolay, D. Postma, M. Schepers, T.W. Varwijk & P.C. Vos, 2019. Adapting to the sea: Human habitation in the coastal area of the northern Netherlands before medieval dike building. *Ocean & Coastal Management* 173, 77-89.
- Peeters, H. & M. Niekus, 2017. Mesolithic pit hearths in the northern Netherlands: function, time-depth, and behavioural context. In: N. Achard-Corompt, E. Ghesquière & V. Riquier (red.), *Creuser au Mésolithique/Digging in the Mesolithic. Actes de la séance de la Société préhistorique française de Châlons-en-Champagne (29-30 mars 2016)*. (Séances de la Société préhistorique française), Paris, Société préhistorique française, 225-239.
- Schepers, M., 2014. *Reconstructing vegetation diversity in coastal landscapes*, Eelde/Groningen, Barkhuis/UB.
- Waterbolk, H.T., 1964. The Bronze Age settlement of Elp. *Helinium* 4, 97-131.
- Waterbolk, H.T., 1995. Patterns of the peasant landscape. *Proceedings of the Prehistoric Society* 61, 1-36.

